

La reestructuració postfordista a Manresa: estratègies dels agents locals en una lògica global¹

Eduard Montesinos

*Departament de Geografia
Universitat de Barcelona
emontesinos@ub.edu*

Resum

Existeix una relació dialèctica entre processos globals i localitats. Les transformacions globals són condicionants per als llocs, però aquests també tenen capacitat per marcar la seva pròpia empremta. Es presenta una mostra empírica d'aquest debat teòric a partir del cas de Manresa. S'analitza el procés de desindustrialització de la ciutat en els darrers 40 anys a través de la revisió dels documents fonamentals publicats sobre la temàtica i de les estadístiques disponibles. També s'analitzen les estratègies per fer front a aquest procés d'alguns agents locals de la ciutat, en base a entrevistes semiestructurades. Es constata que a Manresa, a diferència del que ocorre a altres indrets, els principals agents han estat incapaços de fer front comú per resoldre els problemes que la ciutat té plantejats. Cal, aleshores, posar atenció a les iniciatives sorgides fora de les institucions polítiques o econòmiques.

Paraules clau: desindustrialització, iniciativa local, ciutat postfordista, Manresa

Resumen: *La reestructuración postfordista en Manresa: estrategias de los agentes locales en una lógica global*

Existe una relación dialéctica entre procesos globales y localidades. Las transformaciones globales son condicionantes para los lugares, pero estos también tienen capacidad para

1. L'article és una versió reduïda del treball final de grau titulat "Agents i estratègies locals en una vella ciutat industrial. El cas de Manresa", que va rebre un accésit a la 20a edició del premi Lluís Casassas i Simó (2014). L'autor agraeix a la Junta de Govern de la Societat Catalana de Geografia l'oportunitat de poder-lo presentar al Fifth EUGEO Congress on the Geography of Europe, el dia 1 de setembre de 2015 a Budapest (Hongria), sota el títol "Local strategies facing global economic restructuring. The case of a Catalan old industrial city".

marcar su propia impronta. Se presenta una muestra empírica de este debate teórico a partir del caso de Manresa. Se analiza el proceso de desindustrialización de la ciudad en los últimos 40 años a través de la revisión de los documentos fundamentales publicados sobre la temática y de las estadísticas disponibles. También se analizan las estrategias para hacer frente a este proceso de algunos agentes locales de la ciudad, en base a entrevistas semiestructuradas. Se constata que en Manresa, a diferencia de lo que ocurre en otros sitios, los principales agentes locales han sido incapaces de hacer frente común para resolver los problemas que la ciudad tiene planteados. Es necesario, entonces, poner atención a las iniciativas surgidas fuera de las instituciones políticas o económicas.

Palabras clave: desindustrialización, iniciativa local, ciudad postfordista, Manresa.

Abstract: *The postfordist restructuring in Manresa: local agents' strategies in a global logic*

There is a dialectical relationship between global processes and localities. Global transformations condition places, but places also have the capacity to follow their own track. An empirical sample of this theoretical discussion is presented here through the case of Manresa. The city's process of deindustrialization in the last 40 years is analysed from the revision of the essential publications about the topic and the available statistics. The strategies to face this process of some local agents of the city are also analysed, based on semi-structured interviews. It is noted that unlike other places, in Manresa, the main local agents have been unable to construct a common front to solve the problems that the city is facing. It is necessary, therefore, to pay attention to the initiatives arising outside political or economic institutions.

Keywords: deindustrialization, local initiative, postfordist city, Manresa.

* * *

1. Introducció

En aquest text es presenta una diagnosi del procés de desindustrialització de la ciutat de Manresa en els darrers 40 anys, així com de les principals estratègies que els agents locals han endegat per a fer-hi front.

Els resultats de la recerca realitzada s'engloben en un programa més ampli, de renovació de la geografia regional de Catalunya. Tal com apuntava Abel Albet en la segona conferència commemorativa dels 50 anys de la publicació del primer volum de la Geografia de Catalunya de l'Editorial Aedos, organitzada per la Societat Catalana de Geografia (Sau, 2015), en els darrers anys els i les geògrafs catalanes han produït molt poques geografies regionals.²

Un dels motius, argumentava Albet en aquella ocasió, pot ser que la geografia acadèmica actual, en allunyar-se de l'escola vidaliana, ho ha fet també de les

2. D'entre els principals esforços posteriors a l'obra dirigida per Lluís Solé Sabarís per crear una obra sistemàtica sobre la geografia del nostre país, destaquen la *Gran Geografia Comarcal* o la *Geografia General dels Països Catalans*, ambdues publicades pel Grup Enciclopèdia Catalana. Aviat, però, es compliran 25 anys de la darrera d'aquestes publicacions.

grans obres descriptives de caràcter regional. Tanmateix, és possible concebre una geografia més interpretativa, adaptada a la complexitat de la societat actual, amb un enfocament regional. En els darrers anys s'han elaborat investigacions des d'aquesta perspectiva (per exemple Frago, 2011), que poden ser el punt de partida per a la construcció d'una nova geografia de Catalunya.

L'enfocament del present treball té molts punts en comú amb el que es va anomenar "estudi de localitats" a la geografia britànica dels anys vuitanta (Massey, 1990). Aquesta perspectiva, que es va iniciar amb obres tan influents com *Spatial Divisions of Labour* de Doreen Massey (1984), tenia en l'anàlisi interescolar una de les seves senyes d'identitat. Tradicionalment, s'havia posat l'èmfasi en les repercussions de les transformacions globals a les localitats, però aquesta línia d'anàlisi insistia que la interacció és mútua, i els llocs també tenen capacitat per marcar la seva pròpia empremta en els processos globals.

Tot plegat s'emmarcava en un moment històric molt concret: la imposició del programa politicoeconòmic neoliberal al món occidental, després de les greus crisis estructurals ocorregudes des dels anys setanta. No és casualitat que a partir de 2008, moment en el qual la crisi sistèmica del capitalisme ha tornat amb forces renovades, la reivindicació de les possibilitats de les localitats i l'agenda d'investigació en geografia que hi va associada hagin revifat.

Quant al mètode i les fonts, el primer pas ha estat una anàlisi i síntesi dels principals documents publicats sobre la industrialització a Catalunya i a Manresa, des del segle XIX fins als anys setanta del s. XX. Posteriorment, s'ha dut a terme una anàlisi multiescalar de l'evolució d'algunes dades disponibles sobre la indústria des de la dècada dels setanta fins a l'actualitat, sobretot provinents de fonts estatals i estudis monogràfics de diferents institucions privades. Finalment, també s'han analitzat els discursos envers la desindustrialització i els projectes de futurs d'alguns agents locals de la ciutat a partir d'entrevistes semiestructurades.³

Aquestes diferents etapes metodològiques es reflecteixen en els apartats del present article. Després d'aquesta introducció es presenten sintèticament, i com a contextualització, els treballs de caràcter històric més rellevants sobre la indústria catalana i manresana, i a continuació s'explica l'enfocament teòric escollit per analitzar les dades empíriques recollides en aquesta investigació, que es desenvolupen en els dos següents apartats.

Primer, una caracterització de l'evolució del sector industrial Manresa, amb les estadístiques més significatives per explicar el procés de desindustrialització.

3. Es van realitzar un total de 12 entrevistes d'una hora de durada, aproximadament, a persones vinculades a les principals institucions de la ciutat, a les quals se'ls demanava que expliquessin la seva diagnosi sobre la situació actual de la ciutat, les seves estratègies per resoldre els dèficits que identificaven i l'estat actual de la implementació d'aquestes. Entre les persones entrevistades hi havia representants de l'Ajuntament (actuals i anteriors càrrecs electes i caps dels serveis tècnics), la Cambra de Comerç i Indústria, la Unió de Botiguers i Comerciants, la xarxa d'hospitals de la ciutat (Althaia), el Centre Tecnològic de Manresa (CTM), la Comissió en Defensa del Patrimoni del Centre d'Estudis del Bages i l'Associació Cultural El Galliner. Es poden consultar les fitxes completes de les entrevistes a Montesinos (2013a, p. 66-67).

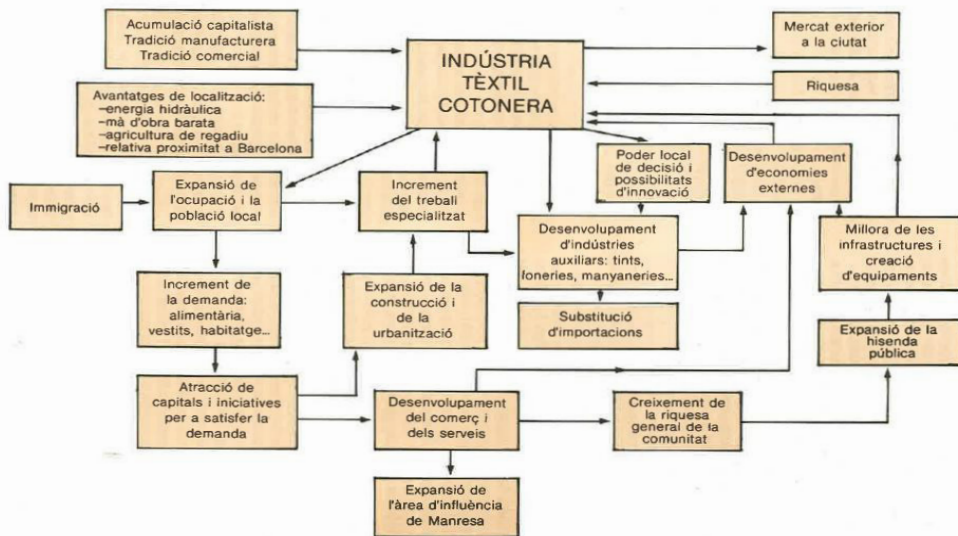
Segon, una mostra de les estratègies d'alguns agents locals de la ciutat a través de la diagnosi que fan de la situació actual i dels seus projectes de futur. Finalment, es presenten unes conclusions que fan referència als resultats obtinguts i als reptes que planteja aquesta línia de recerca.

2. Antecedents i estat de la qüestió

Cal cercar els orígens remots de la indústria catalana en la tradició manufacturera, que a la segona meitat del segle XVIII ja era prou destacable (Vilar, 1966, p. 77). En moltes ciutats i viles hi havia un bon nombre d'artesans i comerciants estimulats pel mercat local i pels intercanvis amb el continent americà, i Manresa, com a centre regional, no n'era una excepció (Vilà-Valentí, 1964, p. 475). El sector tèxtil era el que tenia més pes al conjunt de Catalunya i Manresa, concretament, destacava per l'especialització en la seda, com a llegat d'una important tradició a la ciutat (Vila, 1928-36, p. 212). La mecanització va permetre, ja al segle XIX, difondre la indústria per bona part del territori català des del primer focus industrialitzat, la ciutat de Barcelona, que s'havia convertit en un pol comercial rellevant a escala mediterrània.

Els fabricants manresans es van adaptar a la demanda i en construir les grans fàbriques del segle XIX ja no invertiren en la sederia, sinó en els filats i teixits de cotó, en sintonia amb la resta de l'espai industrial català encapçalat per Barcelona. Aquest és el sector que va funcionar com a motor de desenvolupament, estimulando la resta d'activitats i convertint-se en la base econòmica de la ciutat. L'abast d'aquesta revolució, tal com mostra la figura 1, va anar molt més enllà de la dimensió productiva. L'acumulació de riquesa que es va produir al voltant de la indústria tèxtil cotonera va generar una important atracció de població i un impuls de l'ocupació. Això, al seu torn, va fer augmentar la demanda de béns i serveis i va possibilitar un salt de qualitat en la dimensió reproductiva. Les importants transformacions urbanes de l'època, recollides a la tesi doctoral de Josep Oliveras (1985, 1986) són el testimoni que n'ha quedat.

La indústria tèxtil de Manresa va sorgir d'iniciatives de dues naturaleses. Per una banda, existien iniciatives autòctones, com les liderades per alguns dels antics artesans que van esdevenir petits productors amb èxit (Oliveras, 1985, p. 43). Per una altra banda, hi havia un altre grup conformat pels grans capitalistes barcelonins que deslocalitzaven la seva producció cap a l'interior català buscant energia i força de treball barates i baixa conflictivitat laboral. Durant el segle XIX i principis del XX, el primer grup va ser el pioner i el més important en termes econòmics. És per aquest motiu que es considera la Manresa d'aquella època com un centre industrial. Un centre secundari, subordinat al gran centre barceloní, però un centre en definitiva. El mateix es pot dir d'altres ciutats catalanes de característiques semblants com Terrassa, Sabadell, Mataró o Igualada, que van experimentar un desenvolupament de primer ordre durant aquells anys.

Figura 1. El model de desenvolupament de Manresa en el segle XIX

Font: Oliveras, 1986, p. 268.

Aquest model industrial molt intensiu en treball i poc en capital, però, va entrar en crisi a mitjan segle XX. L'electrificació va alliberar de la dependència de les fonts d'energia per a la localització de les fàbriques. Les conseqüències van ser la diversificació de la base industrial en noves branques d'activitat i l'ampliació de l'àrea d'influència de Barcelona. El balanç va ser positiu en termes generals per a la indústria de Catalunya, però des de l'òptica manresana el resultat va ser una pèrdua de pes específic. Les causes fonamentals es troben en les pautes de localització: la vall del Llobregat va quedar marginada en la nova xarxa d'autopistes que es construí entre 1960 i 1975 (Llussà, 2002, p. 98-100).

El model de producció fordista s'esgotava i l'economia espanyola s'obria cap a l'exterior. La falta d'innovació era permanent i quan van aparèixer els primers símptomes de la globalització, la indústria tradicional va arribar al col·lapse. Era l'època dels acomiadaments massius i del tancament de moltes fàbriques. Les tensions socials es veien amortitzades pels subsidis i les indemnitzacions, però el malestar de la societat local era patent. La identitat obrera dels habitants de la ciutat i la percepció que aquesta s'esfondrava, queda reflectida en un document d'alt valor històric anomenat *Pacte del Bages*, redactat per un nombre significatiu d'agents locals de tots els colors ideològics el 1977. Un fragment significatiu seria:

“Pot considerar-se aquesta comarca com una autèntica zona catastròfica per motius econòmics, zona a la qual el Govern de l'Estat i el de la Generalitat hi haurien de donar una atenció especial, per evitar l'enfonsament d'una de les zones industrials de més tradició de Catalunya.” (Llussà, 2002, p. 323).

Les estratègies dels governs als quals apel·laven anaven per altres vies. Estaven, de fet, subordinades als paràmetres econòmics mundials segons els quals l'activitat econòmica tendia a la concentració espacial per poder competir. S'estructurà, d'aquesta manera, un nou espai industrial català en el qual Barcelona continuava sent el centre absolut. Amb la diferència respecte l'esquema anterior que, substancialment, ja era l'únic centre existent. I tot plegat en un context en què es percebia l'activitat industrial com a endarrerida i s'apostava decididament per la terciarització de l'economia, enviant cap a la perifèria barcelonina totes les fàbriques. Però, novament, Manresa quedà fora d'aquesta deslocalització.

L'interès acadèmic per les economies locals en el context català es remunta, no de forma fortuïta, als anys vuitanta del segle passat. Una de les principals manifestacions és la sèrie d'estudis encapçalada per l'economista Pere Lleonart (Lleonart, Freixas i Garcia, 1986). El seu equip de treball va arribar a unes conclusions respecte la ciutat de Manresa que són recurrents als estudis posteriors: ciutat industrial tradicional i poc innovadora, però amb un seguit de potencialitats que hi fan atractiva la localització de l'activitat econòmica: diversificació sectorial, bon nivell de capital humà, medi ambient comparativament millor que el de l'aglomeració urbana barcelonina, etc.

De forma simultània, a la mateixa ciutat van sorgir iniciatives que van confluïr en la redacció d'un manifest anomenat *El Bages: una comarca a la recerca del seu futur*. Aquest va ser el germen que va conduir a la realització d'un programa anomenat *El Bages cap a l'any 2000*, en el qual van participar bona part dels agents locals més significatius i que va finalitzar amb l'elaboració d'un informe de conclusions que va ser posat a disposició de les institucions i la ciutadania de la comarca (Consell Comarcal del Bages, 1991). En la mateixa línia, el Centre d'Estudis del Bages va organitzar l'any 1994 una jornada titulada *Estratègies de futur per a les ciutats mitjanes de Catalunya*, en la qual es va profunditzar en les idees de Bages 2000, amb una contextualització catalana i europea.

En aquests programes es donava una importància estratègica a la indústria de Manresa i rodalia com a impulsora del desenvolupament de tota la seva àrea d'influència, per tal d'evitar el que s'ha anomenat "cercle de la desvitalització local", que consisteix en una situació de crisi que:

"produiria l'èxode dels joves i del personal especialitzat, fet que empobriria la població i l'envelliria; això afavoriria la desmobilització, l'apatia, la pèrdua de confiança i incrementaria la mentalitat de clients de l'assistència social [...], es produiria esclerosi entre els líders i l'empresariat local seguida del desinterès per la política local i la vida comunitària, [...] per anar engrandint la desvitalització local" (Oliveras, 1997, p. 12).

Recentment hi ha hagut importants reflexions teòriques i aplicades al voltant de l'acolliment d'activitat industrial per part de les ciutats catalanes (Buhigas, 2014). La profunda crisi actual ha fet canviar el discurs acceptat sobre l'economia avançada i s'està generant un consens sobre la necessitat de tornar a atreure la indústria a les nostres ciutats en clau de desenvolupament econòmic, fet que ha

anat de la mà de noves tendències en l'economia mundial que semblen matissar l'estructura espacial del treball de les darreres dècades, fent que algunes manufactures es relocalitzin als països occidentals. Es detecten noves inquietuds socials i territorials que aposten per plans de reindustrialització a l'àrea metropolitana de Barcelona. Malauradament, sembla que la llavor que va germinar als anys vuitanta i noranta amb la creació dels programes col·lectius de treball al Bages sobre aquestes qüestions no ha tingut continuïtat. No es visualitzen aquestes inquietuds a l'àrea urbana de Manresa ni a la seva comarca.

3. Fonamentació teòrica

Existeixen una sèrie d'interpretacions teòriques que relacionen els conceptes de base productiva, desindustrialització, terciarització, reestructuració urbana i agència local. Ron Martin (1988) en presenta algunes d'elles, que tenen en comú l'enfocament històric i estructural.

Hi ha autors que han conceptualitzat les reestructuracions econòmiques que s'inicien a la dècada dels setanta com la cinquena onada de Kondratiev (1935; Hall, 1985). Aquest economista rus i alguns dels continuadors de la seva obra, entre els quals destaca l'austriac Joseph Schumpeter, van teoritzar que el sistema econòmic capitalista té uns cicles recurrents de llarga durada, esperonats per les grans revolucions tecnològiques. No hi ha consens en la durada exacta d'aquests cicles, tot i que Kondratiev i Schumpeter van donar com a bona la xifra de 55 anys. Al darrer terç de segle xx, doncs, s'entra en un nou cicle que comporta una fase de transició en la qual opera el famós concepte schumpeterià de la "destrucció creativa" (Schumpeter, 1939), és a dir, l'arraconament de les velles activitats econòmiques per unes de noves que regeneren el cicle d'acumulació.

Altres punts de vista posen l'èmfasi en l'emergència d'un nou liberalisme econòmic, a partir de la incompatibilitat estructural entre l'economia de mercat i les polítiques socials impulsades per l'estat (el que popularment es coneix com a *Estat del Benestar*). El marc de referència és un nou paradigma sociotècnic batejat com a postmodernitat, en oposició al període històric que es deixa enrere, la modernitat (Harvey, 1989). Alguns teoritzadors prefereixen parlar de la fi del "capitalisme organitzat" i l'inici d'un nou "capitalisme desorganitzat", tot i que el discurs acadèmic que ha percolat fins a les masses és aquell que s'expressa en els següents termes: s'ha esdevingut un canvi d'acumulació capitalista, des d'un basat en la producció fordista a un altre que podem anomenar postfordista i es caracteritza per la producció flexible.

Com es plasma aquesta estructura socioeconòmica a l'espai geogràfic? Segons Massey (1984) una manera de dur a terme aquesta anàlisi consisteix en posar atenció a les relacions de producció, ja que aquest esdevé un dels àmbits econòmics fonamentals a partir dels quals s'organitzen els diferents grups d'agents

o actors socials.⁴ La lluita de classes es produeix també en l'espai i aquesta és la causa per la qual existeixen ciutats o regions que estableixen unes relacions jeràrquiques de poder i control envers altres. L'exemple que sempre es posa és el de la companyia que localitza les fases del treball amb més valor afegit (disseny, gestió) en un país occidental i trasllada les plantes de producció allà on el treball és més barat, sovint a un país asiàtic o llatinoamericà. No obstant, aquesta relació de subordinació es pot esdevenir a qualsevol escala geogràfica, com pretén demostrar aquest treball. És important, també, retenir que el sentit d'aquestes relacions de poder no està preestablert i és dinàmic en el temps gràcies al joc de forces que s'estableix entre els interessos dels diferents agents socials. Existeix, doncs, una gran contingència històrica.

En els darrers 40 anys, el resultat d'aquesta tensió ha estat l'increment de les desigualtats espacials, és a dir, en termes generals el capital ha guanyat poder polític al treball i això ha cristal·litzat en una distribució de la riquesa cada vegada més concentrada en les regions que posseeixen les fases de producció amb més valor afegit. Centrant l'anàlisi en les velles regions industrials, en la línia de l'argument desenvolupat, la majoria d'elles formen part de la vella economia, aquella que queda anorreada per la destrucció creativa que arriba de la mà de les noves activitats econòmiques generades al sí de la revolució tecnològica. La desindustrialització d'aquestes regions es pot conceptualitzar com una situació que ve donada pel context socioeconòmic d'escala més petites i és entomada per les localitats. Aquestes, a través de la seva xarxa d'agents, desenvolupa i executa una estratègia d'acció amb el benentès que en els darrers anys la competència ja no és d'abast nacional sinó global (Knox, Agnew i McCarthy, 2008).

Sovint s'ha plantejat que la solució, sempre de mitjà i llarg termini, passa per endegar estratègies de desenvolupament endogen en línia amb les noves activitats econòmiques que sorgeixen de la revolució tecnològica (Benito del Pozo, 2012). No obstant, alguns autors recorden que la innovació es produeix de forma altament concentrada en l'espai i que les velles regions industrials estan en desavantatge respecte les grans ciutats en termes de tradició emprenedora i atracció de talent, per la qual cosa seria més encertat per a elles centrar-se en aprofitar les economies externes i els efectes d'arrossegament que es generen a les metròpolis (Hall, 1985; Méndez, 1998; Caravaca i Méndez, 2003).

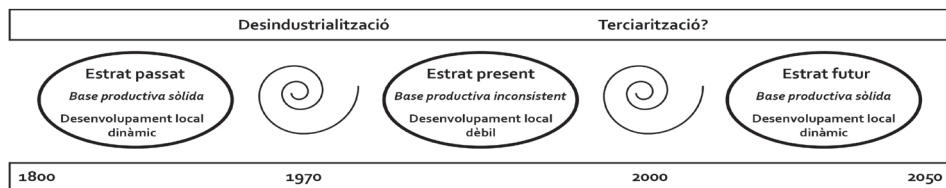
El debat es pot abordar des d'una multitud de dimensions. En el fil argumental que se segueix aquí interessa en concret una de les preguntes: a llarg termini i amb visió estratègica, és més interessant per a les velles regions industrials seguir-se especialitzant en economia industrial o canviar cap als serveis? Els arguments són variats i a continuació s'ofereix una breu síntesi dels més rellevants (Massey, 1988). Per una banda, hi ha qui defensa que l'especialització

4. Existeix un ampli debat a l'hora de definir les diferències entre agent i actor social. En aquest treball s'opta, en consonància amb algunes obres de gran abast (com Capel, 2013), per considerar la potencial capacitat d'agència de tots els grups humans, ostentin o no el poder polític en un moment determinat.

econòmica d'una localitat s'ha d'encaminar cap al sector on es posseeix un millor avantatge competitiu. Aquest sector pot ser la indústria, però a escala local pot ben bé ser una activitat terciària com les finances o el turisme. En aquest sentit, la terciarització de l'economia no es veu com un element negatiu.

Tanmateix, per una altra banda, hi ha un altre grup d'autors que expliquen els avantatges a llarg termini de l'especialització industrial, element al qual no es pot renunciar segons el seu criteri. Entre aquests avantatges destaquen: 1) La major predisposició de la indústria a adoptar canvis tècnics, que repercuteix en una productivitat més elevada i, per tant, una major quantitat i qualitat de llocs de treball. 2) L'aparició dels rendiments decreixents a escala, fenomen pel qual a la indústria, a diferència del que ocorre al sector serveis, la productivitat és major a mesura que augmenta la producció. Des d'aquest prisma, la terciarització de l'economia dels països occidentals pot veure's com una estratègia del capital per augmentar els beneficis a llarg termini a costa de la precarització de les condicions de vida de la classe treballadora, que al mateix temps, pel mateix procés, perd la consciència d'ella mateixa i, per tant, bona part de la seva capacitat de mobilització.

Figura 2. Esquema interpretatiu de l'enfocament teòric.

Seguint la figura 2, en la barra inferior hi ha un eix temporal que abasta 250 anys. S'ha de prendre amb caràcter aproximatiu. En la barra superior s'indiquen els efectes de les reestructuracions de la base productiva. Als ovals s'hi representen els successius estrats, entesos com els models de distribució de l'activitat econòmica que posseeix un lloc dins un territori més ampli en un moment determinat (Massey, 1979). Les espirals signifiquen els períodes de transició entre un estrat i l'altre que, és clar, no es poden delimitar de manera precisa. Aquests períodes de transició són el que s'entén per reestructuració de la base productiva. El sistema es reorganitza i els llocs han d'adoptar nous papers seguint la lògica d'escala més petites, tot i que depenent de l'èxit de les seves estratègies, assoliran un estatus o un altre.

Així, s'entén que al segle XIX hi havia a Manresa una base productiva sòlida que comportava iniciativa local. S'argumenta que el desenvolupament de la ciutat era dinàmic. Aquesta situació es manté aproximadament fins a la segona meitat del segle XX, quan es produeix una reestructuració del sistema capitalista que incideix a Manresa a través de la desindustrialització. Llavors hi ha una pèrdua de la base productiva precedent que no es reemplaça per cap alternativa prou consistent. Això suposa un debilitament del desenvolupament local.

Actualment hi ha una nova reestructuració del sistema que ha de conduir a una nova distribució de l'activitat econòmica. La hipòtesi és que des de Manresa es treballa per superar la feblesa de l'economia local. En els següents apartats s'aporten dades que serveixen per comprovar aquesta afirmació. En tot cas, en el debat terciarització-industrialització, l'autor es posiciona per al cas manresà amb els arguments industrialistes. El motiu és que, com quedarà palès més endavant, l'àrea urbana de Manresa no disposa d'un gran avantatge competitiu en cap sector terciari dels que tenen més pes dins l'economia.

4. L'evolució del sector industrial manresà (1970-2010)

En els darrers 40 anys, la pèrdua de llocs de treball als sectors primari i secundari i l'augment del pes relatiu del sector terciari i la construcció és un fenomen comú a Catalunya i els països amb contextos similars. Tanmateix, no tots els territoris tenien la mateixa situació de partida. A Manresa, la proporció de població ocupada a la indústria ha estat tradicionalment més alta que la mitjana catalana i, de fet, continua sent-ho en l'actualitat. En la divisió espacial del treball que s'ha anat estructurant en l'espai industrial català, la regió central ha tingut tradicionalment el paper de nucli productor.

Això significà, com s'ha explicat en el segon apartat, que als primers anys de segle xx una ingent quantitat de població treballava a les fàbriques perquè aquestes necessitaven molta mà d'obra. La indústria es convertí en la base i el motor econòmic. Però també va significar, a partir del darrer terç de segle, que aquestes regions han estat les més afectades per les reestructuracions que comporten les deslocalitzacions fabrils. Segons dades censals i padronals, de 1970 a 2010 a Catalunya es van reduir un 44% els llocs de treball industrial, mentre que al mateix període va haver-hi una reducció del 61% a Manresa.

És important tenir en compte que en aquests moments les indústries que són la referència de la ciutat ja no es troben dins el nucli urbà, per la qual cosa l'estructura espacial de la ciutat s'ha transformat. Per aquest motiu algunes de les dades que es mostren a continuació fan referència a la comarca del Bages en conjunt i no només al municipi de Manresa.

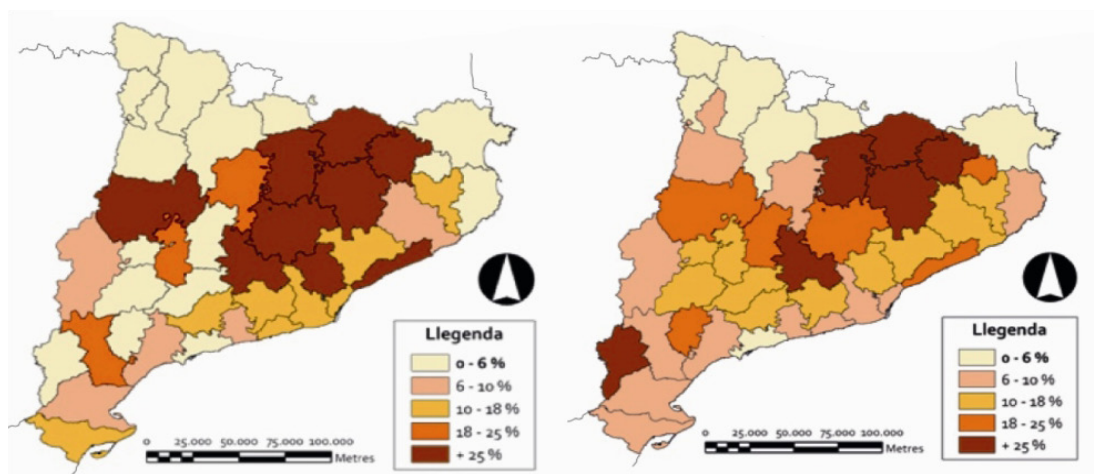
Per caracteritzar la reestructuració del sector secundari es pot dir que, a grans trets, la indústria manresana (al igual que la catalana) ha passat de l'hegemonia tèxtil a l'hegemonia del metall. La crisi del tèxtil s'atenuà en part per la reconversió de moltes fàbriques cap al ram del metall. Aquest és el sector estratègic des que a Catalunya es va deixar de filar i teixir massivament.

L'esfondrament del tèxtil es constata novament amb les dades censals i padronals: el 2010 només quedaven al Bages 1.613 dels 18.368 llocs de treball que existien en aquest sector el 1970. La tendència en la resta de sectors és també la pèrdua sostinguda de l'ocupació, tot i que al sector del metall només es van reduir 360 dels 4.419 llocs de treball. En canvi, la nova indústria sorgeix amb

més força a Barcelona i rodalia i això es nota en el repunt del sector químic en el conjunt de Catalunya i en la major proporció de nous llocs de treball en noves activitats tecnològiques; fenòmens que no es perceben amb les dades de Manresa i la resta del seu sistema urbà.

Quant a la població desocupada, les dades que existeixen no estan gaire desagregades, però són suficients per intuir les tendències generals. La població de la Catalunya Central presenta proporcions més grans d'atur registrat que el conjunt català (fig. 3), un indicador que mostra la situació laboralment desfavorable de l'interior català en la reestructuració industrial que s'ha produït en les darreres dècades i que fa pensar que, més enllà de les conjuntures econòmiques, la quantitat de població en atur que hi havia als anys vuitanta no ha estat reabsorbida pel mercat laboral.

Figura 3. Aturats en la indústria tèxtil i sectors relacionats: 1991 (esquerra) i 2006 (dreta). Proporció sobre el total d'aturats.

Elaboració pròpia a partir de dades d'Idescat.

El canvi en l'estructura productiva ha vingut acompanyat d'un canvi en l'estructura empresarial. La tendència és que cada vegada els establiments siguin més de dimensió mitjana. Els microestabliments i els grans complexos fabrils han deixat de ser competitius. La dinàmica general és l'aglomeració i la flexibilització, el que en districtes industrials més potents es denomina clústers. Aquesta reestructuració és d'una importància cabdal, perquè fins als anys setanta la indústria manresana es fonamentava en aquests dos puntals: les grans fàbriques i els seus tallers auxiliars.

La situació actual és una conseqüència de l'intent d'adaptació als canvis que imposa l'economia global. Malgrat tot, cal constatar quin és el lloc que ocupen les indústries d'avui en la cadena del valor afegir: si és alt o si continua sent baix com en la indústria tradicional, la qual gairebé en la seva totalitat es

basava en la fabricació de productes intermedis, no finals. Aquesta és una de les qüestions fonamentals, i es reprendrà, juntament amb altres reflexions, per concloure aquest apartat.

Analitzant les empreses industrials de la comarca amb més de 100 treballadors segons el tipus de control,⁵ a partir del *Registre d'Establiments Industrials de Catalunya*, s'observa que les empreses amb propietaris locals són menys vulnerables davant les deslocalitzacions. L'any 1986, l'antiga estructura de grans fàbriques exògenes i petites empreses locals, tot i trobar-se en el seu període final, encara es mantenia. De les fàbriques de més de 100 treballadors, les empreses foranes comptaven amb 3.940 llocs de treball en 9 empreses, mentre que les locals en tenien 850 en 7. En canvi, l'any 2011 la situació es capgira perquè queden 8 empreses foranes de més de 100 treballadors, però ja només ocupen a 2.099 persones, mentre que les empreses locals amb una dimensió mitjana o gran ja són 13 i ocupen a 2.304 treballadors.

De les empreses foranes han marxat les més grans i es mantenen les mitjanes i s'evidencia el fet que el Bages és vist des de fora com un districte industrial especialitzat en el metall. De les locals, les que a finals dels vuitanta eren petites, ara esdevenen mitjanes i estableixen un cert equilibri entre control forà i control local. No cal mitificar les empreses locals, que es regeixen pels mateixos paràmetres econòmics que les foranes, però sí que és una dada a tenir en compte ja que si una empresa té la seva seu social al territori, no només és menys probable que s'acabi deslocalitzant, sinó que la producció de la riquesa se sol reproduir al mateix territori i no marxa d'aquest.

Des d'un enfocament multiescalar, cal preguntar-se la causa d'aquesta evolució. Quan la indústria manresana va haver de competir amb països llunyans perquè les innovacions en infraestructures del transport i la comunicació ja ho feien possible, els seus sectors tradicionals (en especial el tèxtil) van experimentar una pèrdua de competitivitat. Els territoris amb els quals es començava a competir oferien força de treball a un menor cost i amb menys conflictivitat, justament els punts que sempre havien estat identificats pels empresaris com els avantatges de Manresa respecte a localitzacions més properes al centre metropolità català. Tot plegat, a més, coincidia amb un augment dels salaris i de la reivindicació de drets laborals per part dels treballadors, en els anys posteriors a l'aprovació del Pla d'Estabilització de 1959.

Les indústries manresanes es trobaren amb el repte d'haver-se de renovar per continuar funcionant. La recuperació de la competitivitat es buscà a través de la reducció de les plantilles i l'augment de la seva productivitat (cada vegada menys treballadors, però amb major producció en la mateixa jornada laboral) i també a través de la introducció de maquinària més eficient basada en el canvi tècnic de mitjan segle xx. Quin va ser el resultat? Amb la perspectiva temporal s'intueix, a partir de les dades consultades, que el potencial de la indústria

⁵ Es considera que el control és local si la propietat de l'empresa s'exerceix des de la ciutat o la seva àrea d'influència immediata i forà quan l'empresa es dirigeix des d'algun centre decisorí llunyà.

manresana es veié disminuïda. El procés és evident des de la perspectiva dels treballadors. Tanmateix, des del punt de vista empresarial, es pot argumentar que la terciarització de l'economia que s'està caracteritzant en aquest apartat no és, en realitat, de tal magnitud.

L'organització de les empreses ha canviat en els darrers 40 anys i les dades se segueixen recollint de la mateixa manera que abans. En concret, molts dels serveis que abans s'integraven en la mateixa empresa, ara s'han externalitzat i es comptabilitzen com a sector serveis. Si bé això és cert, segons dades de la Cambra de Comerç de Manresa, en 23 anys (1986-2009) hi ha hagut una pèrdua de 20 punts percentuals pel que fa a Valor Afegit Brut industrial i aquesta proporció no es compensa amb el pes que tenen actualment els serveis a les empreses, sinó que ha anat a parar sobretot a la construcció i al comerç i altres serveis a les persones.

Una explicació és que aquesta part del negoci que abans estava integrada a l'empresa industrial ha anat a parar fora de la regió. Una hipòtesi plausible és que bona part es pot haver concentrat a l'aglomeració barcelonina, en la qual els serveis a les empreses sí que han guanyat molt pes relatiu en les darreres dècades. Però, en un món globalitzat, és analíticament impossible saber del cert d'on provenen tots els proveïdors de les empreses industrials de l'àrea urbana de Manresa. Per completar la diagnosi que s'ha iniciat en aquest apartat, per tant, és necessari fer ús de les entrevistes amb alguns dels principals agents locals de la ciutat.

5. Les estratègies dels agents locals

Sorgeix un debat sobre el concepte de desindustrialització i la seva idoneïtat per descriure la situació actual de l'economia manresana. Per a François Bost (2011), aquest concepte té sentit en termes relatius: quan la indústria perd pes en una economia en favor de la resta de sectors, existeix desindustrialització. Tanmateix, més enllà de les dades presentades en l'apartat anterior, a Manresa hi ha, a grans trets, dos discursos que entren en conflicte a l'hora de valorar aquesta reestructuració econòmica.

La Cambra de Comerç aposta per la innovació com un dels actius bàsics de la nova economia, com un mitjà a través del qual arribar a l'objectiu del creixement econòmic. En canvi, l'àrea de promoció econòmica de l'Ajuntament també parla d'innovació i de creixement, però en un sentit diferent: el component local no és irrenunciable per a la Cambra; es veu amb bons ulls la possibilitat que la innovació vingui de fora i s'instal·li al territori i, de fet, és una de les seves principals línies de treball. En canvi, quan l'Ajuntament parla d'innovació, de fet està parlant d'iniciativa local, és a dir, de la innovació que sorgeix a les empreses del propi territori. Es constata que aquest segon tipus es dona en comptades ocasions a Manresa.

Per aquest motiu la seva valoració de la desindustrialització és diferent. La Cambra sosté que la ciutat no ha perdut més indústria que la resta de velles ciutats industrials europees i que el volum de negoci en aquest sector s'ha mantingut estable en els darrers anys. En canvi, des de l'àrea de promoció econòmica de l'Ajuntament es reconeix la pèrdua de pes de la indústria i la substitució d'aquesta pels serveis com a base econòmica de la ciutat.

Del que es parla menys és del canvi en l'estructura espacial. La dispersió d'aquestes indústries pel territori és un fet al qual, en general, se li dona una importància secundària, tot i que té moltes implicacions. La primera d'elles és el sorgiment de grans espais buits al centre de la ciutat, que té com a conseqüència la pèrdua d'atractivitat del nucli urbà. No és casualitat que Manresa sigui la ciutat catalana amb una proporció més elevada de pisos buits (Galindo, 2013).

Però, a més, cal tenir present que la disponibilitat de sòl és a la base de qualsevol programa industrialitzador: sovint s'oblida l'evidència que tota activitat econòmica es realitza en un lloc. L'àrea d'urbanisme de l'Ajuntament ho té clar, però assegura tenir poc marge de maniobra. El cap de l'oficina del POUM treballa amb la hipòtesi que el transport s'encarirà i, per tant, la producció tornarà a ubicar-se a prop del consum. En aquest context, les ciutats que vulguin acollir l'activitat econòmica hauran d'oferir un atractiu diferenciador respecte les altres i, en el cas de Manresa, es creu que aquest element és l'ambiental. Tanmateix, no es té clar com es materialitza això en els projectes concrets.

Existeix consens en la majoria dels agents locals de la ciutat a l'hora de caracteritzar les causes que han portat a Manresa a aquesta situació i, tal com s'ha explicat a l'apartat anterior, és obvi que cal buscar-les a una escala més extensa que la local. No obstant, des de l'enfocament teòric d'aquest treball s'argumenta que és interessant també observar cap a l'interior per detectar què és el que ha permès que la dinàmica global incidís així en l'àmbit local. En aquest sentit, l'autocrítica no és molt freqüent. Des de l'àrea de promoció econòmica de l'Ajuntament s'apunten algunes de les poques consideracions que s'han pogut recollir. En síntesi, la idea és que a Manresa li falta un lideratge clar. Ja sigui des de l'àmbit polític o econòmic, no hi ha ningú que tingui un projecte de ciutat que engresqui la resta d'agents locals fent front comú.

De fet, això no és nou dels darrers anys, sinó que és un dèficit que la ciutat arrossega des de fa molt de temps i que es reflecteix en l'estructura industrial que s'ha caracteritzat en aquest article. La poca tecnologia pròpia i la poca innovació són recurrents en la història productiva de la ciutat. Una hipòtesi explicativa que introdueixen des de l'àrea de promoció econòmica de l'Ajuntament és que Manresa ha estat tradicionalment un nucli fabril però no un nucli empresarial. Aquesta consciència d'assalariat és el que fa que, en darrer terme, no surtin gaires projectes emprenedors en l'actualitat. Sembla clar que tot i l'evolució de l'estructura productiva, la dependència exterior segueix present des de finals del segle XIX i ara mateix no hi ha símptomes que això hagi de canviar.

Tot i que rarament es verbalitza d'aquesta manera, la idea de fons de la gran majoria dels col·lectius de la ciutat és disminuir la dependència exterior de

Manresa. Concretament, es tracta d'aconseguir que els habitants de la ciutat tinguin prou oportunitats per desenvolupar el seu projecte vital, ja sigui prenent el punt de vista de les persones o de les empreses. Relacionat amb aquest primer objectiu n'hi ha un de segon que, en comptes de projectar Manresa cap a l'exterior, vol atraure aquest cap a Manresa. Es parla de tenir una ciutat agradable per captar més residents, més activitat econòmica i més talent. En poques paraules: esdevenir una ciutat contemporània, adaptada als temps actuals i que es caracteritzi per la riquesa de les seves relacions humanes, que actualment estan debilitades, amb un teixit associatiu voluntariós però insuficient en molts casos. Aquest segon objectiu és el que té més adeptes: les dues postures principals que, *grosso modo*, s'han definit en aquest apartat (la de la Cambra de Comerç i la de l'àrea de promoció econòmica de l'Ajuntament) hi estarien d'acord.

La manera d'assolir el primer objectiu és generant mecanismes per recuperar el poder decisor de la ciutat. Tanmateix, aquest argument només és defensat, tímidament, per alguns agents com la Unió de Botiguers i Comerciants. En general, no hi ha la consciència generalitzada a la ciutat que es pot transcendir el context global a partir de l'organització local, en el sentit que li dona Massey (1991) quan afirma que les tendències d'escala nacional, o fins i tot mundial, també han sorgit de llocs concrets. Quant al segon objectiu, fer la ciutat més atractiva passa per generar més valor afegit. Aquesta consideració general es concreta en diverses vies.

Una primera via és explotar el potencial de Manresa en termes de qualitat de vida. Des de l'àrea d'urbanisme de l'Ajuntament, per exemple, s'explica que la ciutat ofereix un entorn comparativament avantatjós respecte moltes altres àrees urbanes de Catalunya pel que fa a la qualitat ambiental. La mida humana de la ciutat, ni molt gran ni excessivament petita, és un altre actiu que es té en compte. Una segona via és l'aposta per l'economia del coneixement. Els centres universitaris i la renovació industrial encapçalada pel Centre Tecnològic de Manresa (CTM) són els dos eixos bàsics que structuren aquesta estratègia.

No obstant, el projecte emblemàtic d'aquest últim, el Parc Tecnològic de la Catalunya Central, ha estat un fracàs. El *partenariat* públicoprivat que es va concebre per desenvolupar el projecte no va aconseguir superar les dificultats de la crisi econòmica. Actualment, al polígon només hi ha feta la urbanització i alguns edificis de titularitat pública. El sector privat (que hauria estat el gran beneficiat de l'operació) no es va arriscar a invertir en la conjuntura de crisi, potser especulant sobre el rendiment que se n'hi podia treure en el futur. El resultat ha estat la congelació de l'única proposta amb visió unitària que ha sorgit a la ciutat en molt de temps.

Malauradament, no és la primera vegada que s'atura un projecte d'aquestes característiques a Manresa. A la parcel·la que ocupava fins el 1989 la fàbrica de Tèxtils Bertrand i Serra, SA –coneguda popularment com a Fàbrica Nova– s'hi va planejar a principis de segle XXI la construcció d'un nou barri amb una sèrie

Figura 4. Estat actual de la parcel·la que ocupava la Fàbrica Nova

Foto de l'autor, maig de 2013.

d'equipaments per a la ciutat (Montesinos, 2013b). Tanmateix, les dificultats financeres i l'especulació dels agents encarregats del seu desenvolupament han impossibilitat la concreció del projecte. Tot i la lluita de la Comissió en Defensa del Patrimoni del Centre d'Estudis del Bages per dignificar l'espai, la llista interminable d'episodis publicats a la premsa local fa pensar que aquesta concreció no succeirà a mitjà termini (fig. 4).

6. Conclusions

La interpretació que es fa del debat sobre la desindustrialització és que, per una banda, hi ha a la ciutat un teixit empresarial que per norma general no s'avança a les dinàmiques del mercat sinó que tendeix a fer sempre el mateix per anar subsint i, per altra banda, una població treballadora que ha perdut la identitat obrera. Aquest darrer fenomen és comú a totes les velles regions industrials de les societats occidentals i té com a conseqüència l'escassa lluita per recuperar el treball que Manresa ha perdut en les darreres dècades. Aquest fet, a la vegada, implica un drenatge molt clar de treballadors cap a l'exterior (sovint amb destí a Barcelona). L'emigració de persones qualificades, de fet, és un problema comú de moltes ciutats mitjanes catalanes, que en les darreres dècades han perdut iniciativa perquè moltes de les decisions importants que les afecten es prenen molt lluny del territori.

La qüestió de les infraestructures del transport ha jugat un paper fonamental. Per una banda, el desdoblament de l'Eix Transversal i la construcció de l'Eix Diagonal han dotat en els darrers anys d'una accessibilitat a Manresa que no tenia abans, i en aquests moments es planteja que la capital del Bages s'ha de posicionar com un centre logístic de primer ordre a escala catalana, tot i que encara hi ha un clar dèficit en les vies ferroviàries i amb la connexió amb Barcelona i el seu port i aeroport. Tanmateix, per altra banda cal tenir en compte que les vies de transport poden ser d'entrada però també de sortida. S'ha de valorar què aporta de positiu i de negatiu entrar en la lògica metropolitana (Nel·lo, 1997). Esdevenir una ciutat satèl·lit de la capital no és l'escenari ideal per a tothom, però pot ser el més benigne dels mals.

Tot plegat enllaça amb el tema de la capitalitat. L'estratègia d'esdevenir capital d'un territori més enllà de la comarca es discuteix a Manresa des de fa molt de temps. Segurament, és una condició necessària per atraure població i activitat econòmica, però no suficient. Tanmateix, la valoració que se'n fa després d'entrevistar alguns dels principals agents locals de la ciutat és que es tracta d'un objectiu lluny de ser assolit. La falta de lideratge diagnosticada fa molt complicada la gestió conjunta dels actius de la regió, fins i tot a una escala comarcal. No existeix cap òrgan de govern amb operativitat per coordinar les polítiques que afecten el territori més enllà dels límits municipals actuals i, per tant, ara mateix sembla una quimera proposar accions unitàries del Pla de Bages en qüestions importants que l'afecten en conjunt, com per exemple la que hem plantejat sobre el paper en la regió metropolitana.

Tal com s'ha indicat en altres textos (Montesinos, 2014), el caràcter positiu o negatiu de la desindustrialització depèn del factor humà. Els processos globals són condicionants, però les localitats poden entomar-los amb projectes ben treballats que despertin l'autoestima de la ciutadania i esdevinguin l'estímul per a una nova fase de dinamisme local. Per al cas de Manresa, es constata que l'actual distribució de forces és incapaç de construir una economia local que resolgui els problemes que la ciutat té plantejats. No obstant, existeixen iniciatives interessants sorgides fora de les institucions econòmiques o polítiques. Un exemple és l'èxit que ha obtingut l'Associació Cultural El Galliner a l'hora de recuperar l'històric teatre Kursaal. Serà necessari desenvolupar aquesta línia de recerca i, al mateix temps, integrar-la en una anàlisi regional sistemàtica sobre Catalunya, tal com s'ha apuntat en la introducció d'aquest article.

Bibliografia

- BENITO DEL POZO, Paz (2012). "Territorio, paisaje y herencia industrial: debates y acciones en el contexto europeo". *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, vol. 58, núm. 3, p. 443-457.
- BOST, François (2011). "Désindustrialisation/délocalisation: les mots et les choses". *Bulletin de l'Association de géographes français*, vol. 88, núm. 2, p. 112-124.
- BUHIGAS, Maria [ed.] (2014). *Torna la indústria. Estan preparades les ciutats?* Barcelona: Diputació de Barcelona.
- CAPEL, Horacio (2013). *La morfología de las ciudades*. Barcelona: Ediciones del Serbal, vol. 3: "Agentes urbanos y mercado inmobiliario".
- CARAVACA, Inmaculada; Ricardo MÉNDEZ (2003). "Trayectorias industriales metropolitanas: nuevos procesos, nuevos contrastes". *Revista Eure*, vol. 29, núm. 87, p. 37-50.
- CONSELL COMARCAL DEL BAGES (1991). *El Bages cap a l'any 2000: conclusions del programa*. Manresa: Consell Comarcal del Bages.
- FRAGO, Lluís (2011). *La metamorfosi del centre en les capitals comarcals: entre tradició i post-modernitat*. Barcelona: Tesi doctoral presentada al Departament de Geografia Humana, Universitat de Barcelona.
- GALINDO, Francesc (2013). "Només el 12 % dels 9.300 pisos buits que hi ha a Manresa són de nova construcció". *Regió7: El diari de la Catalunya Central*, 24/04/2013.
- HALL, Peter (1985). "The geography of the fifth Kondratieff", dins: Peter HALL; Ann MARKUSEN [ed.]. *Silicon Landscapes*. Londres: Allen and Unwin, p. 1-19.

- HARVEY, David (1989). *The condition of postmodernity: an enquiry into the origins of cultural change*. Oxford: Blackwell.
- KNOX, Paul; John AGNEW; Linda MCCARTHY (2014). "Reassertion of the local in the age of the global: regions and localities within the world economy", dins: *The Geography of the World Economy*. 6a edició. Londres: Routledge, p. 379-397.
- KONDRATIEV, Nikolai (1935). "The long waves in economic life". *Review of economics and statistics*, vol. 17, núm. 6, p. 105-115.
- LEONART, Pere; Francesc FREIXAS; Àngels GARCIA (1986). *L'economia de Manresa: una anàlisi del seu potencial*. Barcelona: Servei d'Estudis Banca Catalana.
- LUSSÀ, Rafel (2002). *Canvi industrial i projectes de desenvolupament al Bages i al Berguedà, 1975-1998*. Manresa: Centre d'Estudis del Bages.
- MARTIN, Ron (1988). "Industrial capitalism in transition: the contemporary reorganization of the British space-economy", dins: Doreen MASSEY; John ALLEN [ed.]. *Uneven Re-development: cities and regions in transition*. Londres: The Open University, p. 202-231.
- MASSEY, Doreen (1979). "In what sense a regional problem?" *Regional Studies*, vol. 13, núm. 2, p. 233-243.
- (1984). *Spatial divisions of labour: social structures and the geography of production*. Londres: Macmillan.
- (1988). "What is an economy anyway?" dins: John ALLEN; Doreen MASSEY [ed.]. *The economy in question*. Londres: The Open University, p. 229-259.
- (1990). "L'«Estudi de localitats» en Geografia Regional" *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 21, p. 73-87.
- (1991). "A global sense of place" *Marxism Today*, núm. 38, p. 24-29.
- MÉNDEZ, Ricardo (1995). "Hacia una nueva división espacial del trabajo en España". *Estudios regionales*, núm. 42, p. 131-178.
- MONTESINOS, Eduard (2013a). *Agents i estratègies locals en una vella ciutat industrial. El cas de Manresa*. Barcelona: Treball final de grau presentat al Departament de Geografia Humana, Universitat de Barcelona. <http://hdl.handle.net/2445/49678>
- (2013b). "Crisis y desindustrialización: el declive de la Fábrica Nova de Manresa". *Primer Congreso Anterit: Territorios ante la crisis. ¿Territorios en crisis?* <https://www.academia.edu/24807426/>
- (2014). "Crónica de una muerte anunciada: Manufacturas de la Piel, S.A. (1921-2007)", dins: *La geografía ante el desafío global. Libro de actas del Encuentro de Jóvenes Investigadores en Geografía y Estudios del Territorio*, p. 289-295. <https://www.academia.edu/24807204/>
- NEL-LO, Oriol (1997). "Manresa, capital de la Catalunya central o ciutat metropolitana?" *Dovella*, núm. 54-55, p. 57-61.
- OLIVERAS, Josep (1985). *Desenvolupament industrial i evolució urbana a Manresa (1800-1870)*. Manresa: Obra Cultural de la Caixa d'Estalvis de Manresa.
- (1986). *La consolidació de la ciutat industrial: Manresa (1871-1900)*. Manresa: Obra Cultural de la Caixa d'Estalvis de Manresa.
- (1997). "Imatge i model de ciutat". *Dovella*, núm. 54-55, p. 7-12.
- SAU, Elisabet (2015). "La Geografia de Catalunya AEDOS fa cinquanta anys (II). Resum de l'acte commemoratiu a la SCG (26 de març de 2015)". *Obrador Obert. El butlletí digital de la SCG*, <http://scg.iec.cat/Scg9/Scg92/S91441.htm>
- SCHUMPETER, Joseph (1939). *Business cycles: a theoretical, historical and statistical analysis of the capitalist process*. Maidenhead: McGraw-Hill.
- VILA, Pau (2003). *Resum de geografia de Catalunya*. Barcelona: Societat Catalana de Geografia [1928-1936].
- VILÀ-VALENTÍ, Joan (1964). "El Bages", dins: Lluís SOLÉ SABARÍS [ed.]. *Geografia de Catalunya*. Barcelona: Aedos, vol. 2, p. 467-492.
- VILAR, Pierre (1966). *Catalunya dins l'Espanya moderna: recerques sobre els fonaments econòmics de les estructures nacionals*. Barcelona: Edicions 62, vol. 4: "La formació del capital comercial".